

FONTES
LINGVÆ VASCONVM
stvdia et
docvmenta

SEPARATA

Año XLIV • Número 114 • 2012

Euskararen ekialdeko mugak,
Hegoaldean

PATXI SALABERRI ZARATIEGI

Euskararen ekialdeko mugak, Hegoaldean

PATXI SALABERRI ZARATIEGI*

SARRERA

Lean honetan euskarak Nafarroan izan dituen mugak zein diren finkatzen saiatzen naiz, gehienbat onomastikak, toponimiak partikularzki, eskaintzen dizkigun datuak baliaturik. Tituluak zernahi dioelarik ere, aski mendebaldeko ageri zaizkigun Arabako mugako Ameskoetatik hasten dut azterketa eta urratsez urrats, herriz herri nahiz ibarrez ibar, ekialderantz noa, berriki Juan Karlos Lopez-Mugartza lankideak doktore tesian aztertu dituen Erronkaribar eta Antso aldera. Hortik sortalderantz Huescako Tena eta Esera ibarrak baizik ez ditut ukitzen, Pirinioetako toponimiaren ispilu direlakoan edo izan daitezkeelakoan, baina azterketa sakonik ez dago hemen. Mendikate horretako euskal toponimiaren inguruan, eta batez ere hau ikertzeko tenorean aintzat hartu beharreko metodologia kontuez, Salaberrri (2011) ikus daiteke orain.

Inoiz «gure eskualdea» deitu nueneko hizkuntza mugak (Oibar haranaren eta Uxueren ingurukoak) argitzeko ahalegin berezirik, hots, berririk, ez dut egin eta doktore tesian (Salaberrri, 1994) errandakoei lotu natzaie, inork ez baitu, dakidala, kontrakorik jaulki, gehiago segur aski interes faltagatik nik adierazitakoen mugi- edo aldaezintasunagatik baino. 2004an argia ikusi zuen lantxo bat bada, hori ere nirea, baina hor berritasun handirik, tesiaren aldean, ez dago, eta berdin balio du zuzenean orain dela hemezortzi urteko liburu potzolora jotzeak. Mintzagai hartzen diren leku izenen iturria zein den ez dut zehazten, artikulua arinago egiteagatik, baina labur-zurrean erran daitekeela uste dut datu gehienak Jimeno Jurio adiskideak zuzendutako Nafarroako toponimia txikiaren bilketaren emaitzak jasotzen dituen *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza/Toponimia y Cartografía de Navarra* liburu bildumatik atera ditudala, honetaz landara neronen datu-basea ere ba-

* Nafarroako Unibertsitate Publikoa.

liatu dudan arren, bai eta hondarreko hamarkadetan argia ikusi duten beste agiri-bilduma batzuk ere.

Irakurleak gogoan hartu behar luke, hemengo datuak hein batean en-gainagarriak izan baitaitezke –alegia, euskaradun eta erdaradun eremuen arteko bereizketa erabatekoa zela eman baitezake–, Jimenok (1997: 84) dioen bezala ez zela guztizko mozketarik Nafarroa euskaldunaren eta Nafarroa erdaldunaren artean, alegia, hizkuntza zubiak bazirela bi alderdien artean. Artaxoako ikertzaileak, XVII. mendean Zangozako eta Irunberriko bikarioa izandako Salvador de Lubiánen hitz hauek jasotzen ditu (itzulpena nirea da): «Ez dago erresuma honetan (Nafarroan) euskaldunik gabeko herririk ez hiririk, Mendialdea hagitz handia delako eta menditar asko jaisten dire-lako gehienek edo denek erromantzez hitz egin eta euskara ulertzen ez du-ten herrietara».

HIZKUNTZA MUGAK

Ameskoagoienak eta Ameskoabarrenak euskaldun iraun dute XIX. mende arte, eta orobat Allin ibarrak, Lanak eta Lizarraren inguruko beste ibarrek. Aguilar haranean ez dago euskal toponimo garbirik, *Garañango* herri hus-tuaren izena etorki horretakoa izan badaiteke ere, Cabredoko *Valdigorri*-ren bigarren osagaia edo Genevillako *Larrea* aurkintza izena bezala. Nolanahi ere, Bujanda eta Cabredo–Genevilla artean *Munibaltza* (*Munibalça*) ageri da 1446an, eta Santa Kurutze Kanpezu eta Genevillaren arteko lurretan *Ibar* (*Yuar*) euskal toponimo garbia eta *Zerripuente* (*Çerrypuente*) itxuraz hibridoa zeuden 1481ean.

Berrotzan herri izen gehienak erdaratikakoak dira (*Acedo*, *Cabrega*, *Mirafuentes*, *Piedramillera*, *Ubago*...), baina *Mues* eta *Nazar* izenek euskal etorkia izan dezakete, eta *Zuñiga*-ren bukaeran Euskal Herriko mendebal-dean dugun –*ika* atzizkiaren bertsio erromanizatua dugu (Salaberri, 2011b: 148-149). Bestalde, *Asarta* herri izena *Sorlada*-rekin (< *Surlada* < *Suruslada*; *Surslata* ere agertzen da) *Burlata* euskal aldaera *Burlada* erdarazkoarekin da-goen erlazio bertsuan egon liteke (ikus Mitxelena, 1969: 31-32).

Zuñigako toponimia erdararen bitartez azaldu behar da, baina izan dira, herriak Lana ibarrarekin batean ibiltzen zituen lurretan bereziki, euskal toki-izenak: *Amalauta*, *Armorandieta*, *Atazabala*, *Berrabia* eta *Perriain* adibidez. Bestalde, Zuñigatik biziki hurbil, Arabako Santa Kurutze Kanpezu eta Urbisuren artean *Anuntzieta* (*Anunçieta*), *Araduri* (*Aradury*), *Hamusko* (*Hamusco*), *Baube*, *Río Haritxo* (*Ryoharycho*), *Arrielle* (*Arryelle*) eta *Arlin* (*Arlyn*) aurkintza izenak ageri dira 1456-57an.

Berrotzako beste herrietan, Piedramillerako *La Erbea* eta *Mendierra* eus-kal toponimoak izan litezke, eta berdin Muesko eta Mendazako *Marana* (za-bala eta erreka, besteak beste), lehen herriko *Lamiñarra* (honen dokumentaziorik ez dugu) eta Nazarko *Zarazu* edo *Zarazo*, baina horietaz landara ez dago bertan euskararen aztarna askorik. Acedoko *Las Charas* eta Mendazako *El Ondalán* euskaratikakoak badira ere, irudi du hizkera arrun-tetik hartutako hitzekin moldatu toponimo berriak direla, tradizio handirik ez dutenak. Ez dakit lehen herriko *Arbina* ere ('bide hetsia' berez) halakotzat hartu behar den ala ez; *Unbera* euskaratikakoa izan liteke, baina ez nago se-guru hala denetz.

Estellerriko Erriberan euskararen muga Ebroraino iristen zen Mendabia alderdian, inguru horretako leku izenek salatzen duten bezala. Adibidez, Arroizko *Almuzazidorra* (*Almucacidorra*), *Almuntzazidorra* (*Almunçacidorra*, *Almunçaçidorra*) toponimoek *Almuza* edo *Almuntza* izeneko herrixkara (hustua orain) zihoan bidexka izendatzen zuten, eta herrixkan berean Erdi Aroko *Aranluzea*, *Arbingorria*, *Gurpideta* eta *Gaineko zabala* leku izenek garbi salatzen dute bertakoen hizkuntza euskara zela.

Alderdiko toponimia nagusia hein batean euskaratikakoa da eta beste jatorri batekoa denean herri izenek euskarazko aldaera izaten dute. *Almuza* edo *Almunza* ikusi dugu, *Allo* euskaraz *Alu* esan izan dela badakigu, toponimia txikian *Alubidea* ‘Alu edo Allora doan bidea’ odonimoa oraindik bizirik dagoelako Oteitza Iguzkitzaibarren. Horretaz gainera, *Lopazketa* (herrixka despopulatua?) ere bazen inguruan eta orain *Lazagurria* deitzen den herria *Elizagorria*, *Lizagorria* zen lehen lekukotasunetan. Ebrotik oraino hurbilago dagoen *Mendabia* herriaren izena euskal etorkikoa ote den ez dakigu, baina bai euskaraz *Mendabia* erraten zela, Arroitzen *Mendabiabidea* izeneko aurkintza zegoelako. Gainera, *Arbeitza* (*Arbeiça*) dermioa genuen Mendabian XI. mendean eta *Zumeltz* (*Çumelz*) bertan edo gertu XIV.ean. Eremu honetan zegoen *Villamezquina* herri orain hustua *Millamezquia* (*Millamezquia*) zen Arroitzen 1616. urtean, hots, etimologia erdarazkoa bazen ere herriaren izenak bazuen euskarazko aldaera, hizkuntza honetan ere ibiltzen zelako seinale garbia.

Hego-mendebaldean Iguzkitza Doneztebe ibarra euskalduna izan da (XVIII. mende arte?), Los Arcos eta Alloko mugan dagoen Arroizko *Ardantzegorria* edo *Ardantzagorria*, *Armukulla*, *Arrobia*, *Bustitza*, *Butzua*, *Eutzelatza*, *Galtzibar*, *Gazteluzar*, *Ibargun*, *Ibarrea*, *Iguraimendia*, *Jaun Done Miri*, *Kortabakoitz*, *Larrandia*, *Murua*, *Urgesal* eta beste toponimo frankok garbi adierazten duten bezala. Ibarren hegoaldeko mugan dagoen Deikatzelun ere ugariak dira eta izan dira euskal toponimoak: *Argonga*, *Artabakoitz*, *Bizkarra*, *Ezkibel*, *Ibarluzea*, *Leortza*, *Urbaltza*, *Zabaltza*... Iguzkitzaibarren, bestalde, euskal toponimia ugaria da, ez kopuru berean herri guztietan: *Ondarin*, *Beagin*, *Bortoba* (< **Bortoa*?), *Etxabarri*, *Eskilain*, *Matazarra*, *Mendigibel*, *Otxegia*... (Aberin), *Aizkibeleta*, *Arantzedia*, *Artabakoitz*, *Baltsaberria*, *Bazako dorrea*, *Beitilakarra*, *Bordaldea*, *Butzuandia*, *Epeloa*, *Eutzea*, *Gesaltzea*, *Idoia*, *Idoiberria*, *Iturtxipia*, *Korteberrieta*, *Mendibeltzu*, *Otzua*, *Zaldunbidea*... (Oteitza). Azken honetako lurretan Nafarroa Behereko herriaren izenarekin bat datorren *Baigorri* despopulatua dago, Aberin, Allo, Lerin eta Larragako mugetan.

Beherago, Allon arte-ren elkarketako *arta*- aldaera izan lezakeen *Artauailla* dago 1371n (*Aiterbela* orain), *Begoliz* 1715etik (*Bigoliz* gure egunotan), *Ezkibel*, *Leortza* (*Leorza*), *Okarin*, *Or[t]zalapai[t]za* (*Orçalapayca* 1371n, *Zarapaiza* egun) eta *Valdeleorin* orain. Beheitixego Lerin dugu, Malerreka edo honen zati bat izendatzen zuen *Santesteban de Lerin* deizioarekin bat datorren toponimoa. Badaiteke bukaera, *Aberin*, *Lukin* eta *Morentin*-en kasuan bezala, *-ain* zaharrago batetik aterea izatea, baina ez dugu horren lekukorik. Toponimia txikiari doakionez, *Esparteta* dago herri honetan, baina, San Martin Unxeko izen bereko aurkintza izena bezala, hemen erromantzeko *-eta* txikigarria ikusi beharra dago, ez euskarazko *-eta* leku-ugaritasunezko atzikia, bien etorkia segur aski bera izanagatik ere.

Lerinen eta Oteitzaren arteko mugan *Ezkibel* azaltzen da 1758an (*Ezquive*) eta 1895ean (*Ezquibel*), eta Lerinen berean *Ibargiza* (*Ybarguica*, *Ybarguiça*) izan dugu 1701etik gaur arte, eta *Mendigaña* 1902tik. Bestalde, 1712az geroztik *Prado Garraza* agertzen da (*cf. larratz* izen arrunta).

Ekialdera eta beheiti joanez gero, *Sorbeta* (< **Soroeta*?) nahasgarria dago Funesen eta *Arteta* argia Azkoienen, euskarazko *ibai* hitzarekin zerikusia dukeen *Baiunga*-rekin, bukaeran *ate* ‘harratea’, ‘portilua’ izan lezakeen *Parragate*-rekin eta menturaz (baina bakarrik menturaz) *zuhaitz* hitzarekin ikuskizun zerbait izan dezakeen *Suasa*-rekin batean. Aipatu toponimo hauek guztiak XVII-XVIII. menderako ageri dira dokumentazioan eta bizirik daude oraino. Gorago, Faltzesen, aipatu *Parragate*-z landara, *Badañaga* eta *Burgaiz* ditugu, *Coballeta*, *Olando* eta *Trambarria* zalantzaragoen aldakan. Ugaldean goiti *Miranda Arga* dago hurrena; hemen *Candaraiz* (*Araitz* da bigarren osagaia), *Barranco de Baialengua* eta *Biguria* daude, baina azken hau antroponimikoa izan liteke, 1708rako ageri bada ere. Goitiago, Berbintzanen, *Barranco de Baialengua* (*Badalengua* deitua orain) besterik ez dago. Hurrengo herria, Argan goiti joanda, Larraga da; honen izena euskarren bitartez azal daiteke eta bertan bada euskaldun izandako beste herri anitzetan ere agertzen den *Nobeleta* toponimoa (‘ardantze landatu berria dagoen lekua’ edo), *Sausa*ñe ilunagoaren aldamenean. Aintzat hartu beharra da, puntu honetan, Larragak XIX. mendearen hasieran oraindik, hein batean bederik, euskaldun zirauen Artaxoa duela aurkezean, hurbil, Arga ugaldeaz haraindian.

Ibaian gora jarraituta, gain batean, euskal izen garbia duen *Mendigorría* dago, Garesko mugan, baina kokalekuagatik eta deizioagatik pentsa daitekeenaren kontra, *Muruzabal de Andion* (herri hustua) eta *Zabarate* baizik ezin ditzakegu euskarazkotzat har; beste toponimo multxo ttipi bat (*Duiderra*, (*El*)*caralbe*, *Labase*) ilunxko ageri zaigu. Geroztik, irudi du erromantzearen eraginak Arga ugaldean goiti egin zuela, Mendigorriraino. Garesek, berriz, euskaldun iraun zuen XX. mende arte eta Bonaparte printzeak aukera izan zuen hango hizkeraren ezaugarri batzuk (adizkiak, deklinabide kontuak, item lexiko franko...) biltzeko (ikus Ondarra, 1982).

Ekialdean XIX. mende arte euskaldun izandako Artaxoa (ikus Jimeno & Salaberri, 1998) eta Orbaibar ditugu, jakina den bezala haran honetako zenbait herri artean euskara atxikitzen baitzuten Bonapartek mapa ezaguna egin zuen garaian, hots, XIX. mendearen bigarren erdian (1863an, zehazkiago erran). Orbaibarko hegoaldereneko herria¹, Puiu, euskalduna izan da, harneko beste herriak bezala, eta orain badugu Urritzolari esker (2007) bertako hizkeraren lagin ttipi bat, 1596. urtekoa: *heure bizian eztuk tratatzen faltsukerietan baize* ‘heure bizian ez duk tratatzen faltsukerietan baizik’. A. Irigaraik (1974: 82) etorkiz artaxoarra zen Caracasco idazle batek helarazitako euskal koplak eman zuen argitara, beharbada, arrunt desitxuratua badago ere, honela uler daitekeena: *Zeruak handik eta zeruak hemendik, zerura naramate mundu honetatik*.

¹ Mintzatzeko modua da hau, izan ere Santsoain adibidez hegoalderago egon baitaiteke, baina ezkatuagoko betiere, mendian gora egonagatik, errepede nagusitik franko urrun.

Puiuko mugan dagoen Tafallan, berriz, erdara izan da nagusi aspaldidantik, testigantza zaharrek eta toponimiak argi adierazten duten bezala, bertan euskaldun franko bizi zirela segurua den arren. Euskaratikakoak diren edo diratekeen toponimoan artean *Araitz*, *Beratxa*, *Elixaxarra* (Artaxoako mugan eta lurretan, hala ere), *Galindarte*, *Garbizu*, *Larrain*, *Latrain*, *Makotxa* (Puiuko mugan), *Morreta*, *Putzilun*, *Valgorra* eta *Tafallamendi* ditugu, azken hau aspaldian galdua (ikus Jimeno, 2006).

Tafalla, Orbaibar, Oibar haraneko eta Uxueko mugetan dagoen San Martin Unx herriak ere aspaldi galdu zuen euskara eta ezer gutxi da toponimian aurkitzen duguna, eta makurrago dena, kasuren batean ez dakigu izenak euskal etorkia duen ala ez: *Amustil*, *Arroia* (Oletako mugan), *Femate–Ferrate*, *Lakar*, *Monda*, *Txutxu*, *Zaramendi*. Ondoko Erriberrin *Mendeondoa* da euskaratikakoa izan daitekeen toponimo bakarra, *Mendiondoa*-tik atera bada; Beiren *Turbil* eta *Saimendia* ditugu, bigarrena bakarrik dokumentazioan, Uxuen ere erabiltzen den *Beskos*-ez eta San Martingo *Amustil*-ez landara. Luzaz Uxueko auzoa izan zen Pitillasen *Mostrakas* eta *Chagunetas* ilunak daude eta *Uartetxiopia* argiagoa. Santakaran *Larrageta*, *Mazkolanda* eta *Zabala* ditugu bizirik. Melidan, azkenik, *Aria* ilunkara dago, *Larraska* zalantzazkoa eta *Ordokia* argia, dokumentazioko *Aldapea*, *Txikorai[t]za* (*Chicorayça*) eta *Ordokilanda* (*Ordoquilanda*) toponimoz lekora. Traibuenasen *Río de Baiunga* dago eta Kaparrosen *Río de Baiunga* eta *Río Chavier*, lehena menturaz, eta erran moduan, *ibai* euskal hitzarekin lotua dagoena eta bigarrena *Xabier/Javier* (< *Xaberri* < **Exaberri*) toponimoarekin (ikus Salaberri, 1994: 1063-1077).

Urandia (cfr. *Urandibidea* Galipentzuko toponimo txikia) edo Aragoa ibaiaren goitiko aldean, iparraldean dagoen Murillo el Fruto herriko dokumentazioan bada euskaratikako toponimo mordoxka bat: *Aldaiondoa*, *Andrenobia* (cfr. *El Fosál de los judíos*, Murillon berean), *Andurkua*, *Artekorregua* (< **Arteko erregua*), *Balsa de Laprimendia*, *Barazizartas* edo *Barizizartas* eta *Barizibarretas*, *Estigarra*, *Galipiençocualdu* (< **Galipentzuko zaldu?*), *Larrega*, *Legazpea* (> *Legazpia*), *Leskarbia*, *Luzazu*, *Mendi*, *Mendilatza*, *Mungalate*, *Penazuria* edo *Peruzuria*, *Satia* (< **E[t]satea?*), *Uarte*, *Urtanda* eta *Jubide*, *Jubidea* ('Uxuebidea' alegia). 1279an ageri zaizkigun *don Lopez Bruandia* (sic) (< **Buruandia*, ustez), *Saluador Ederra* eta *Pedro Arçaya* bizilagunen euskal deizioek herri honen euskalduntasunaren alde hitz egiten dute (ikus Salaberri, 1994: 1077 eta hurr.).

Murillo ondoan baina ugaldiaz beheitiko aldean dagoen Zarrakaztelu herriaren euskal izena Zaraitzuko eta Erronkariko artzainei esker gorde da, azken ibar honetakoen altxonbidea Zarrakaztelun barna igarotzen baitzen, eta Zaraitzukoena Murillon barna. Toponimo zaharretatik *Larrate*, *Mugarria* eta *Txindilamendia* oraino bizirik ditugu, eta agirietan, aitzineko horiez landara, *Andrenitalarraña* (*Andreuitalarraña?* hots, *Andrebitalarraña?*), *Arrateburua* (*Larrateburua?*), *Artizizulua* (*Arçizulua*), *Esatea* (*Essatea*), *Ollarzaldua* (*Oylarçaldua*), *Suduzandia*, *Zandubilla* eta *Zorzabala* ere azaltzen dira.

Goiti joanda, Kasedan *Balsa de Zaburria* da dokumentazioan aurkitzen dugun eta euskaratikakoa izan daitekeen –nahiz segurua ez den, jakina– bakarra. Oibarren herriaren izenaz beraz gainera, *Artamendia*, *Bizkaia*, *Castildollate*, *Gabaran*, *Iparragerria*, *Iturri* (deitura?), *Jamenduriz*, *Kaskallua*, *Menditxuri*, *Pozoz*, *Soreta* eta *Txaparrandia* (hau Nardozeakoa izan liteke) di-

tugu dokumentazioan, eta horietako batzuk oraindik ere bizirik eta onik daude (*Artamendia, Bizkaia, Gabaran, Menditxuri...*). Galipentzuri dagokionez, euskal toponimia ugaria da oraindik ere, eta badakigu XVIII. mendearen hasieran herria hein batean bederen euskalduna zela, euskara bizirik zegoela, Oibar haraneko beste herri batzuetan bezala (ikus Irigarai, 1982, Jimeno, 1992 eta Salaberri, 1994: 1093 eta hurr.).

Ibar bereko Bizkaiko Julion eta Gardelainen jendea erabat euskalduna zen garai horretan (XVIII. mendean), hainbeste non Lergan sortutako Martin Pernaut apezak katixima euskaraz irakurri behar izan baitzuen lehenean, Julion, jendeak ulertuko bazuen; Eslaban ere bizirik zegoen garai hartan gure hizkuntza, aurkitutako dokumentuek frogatzen dutenez, eta orobat Uxuen (Salaberri, 1994: 1095-1096). Oibar ondoko Leatxen euskal toponimia izan da eta da nagusi, eta halaber Zaren, Ezporogin eta Morionesen. Badakigu Zarekoak XVII. mendean euskaldunak zirela eta uste izatekoa da hizkuntza XVIII. mendean zehar ere atxikiko zutela, ez dakit noiz arte.

Beraz, aski muga argia ageri da Uxue, Galipentzu, Eslaba, Lerga, Bizkaia, Zare, eta Leatxe euskaldunen eta Kaseda eta Oibar erdaldunen artean. 1627an irunberriar batek garbi adierazi zuen Ledea, Esa, Zangoza, Rocaforte, Oibar eta Kasedan jendeek gaztelania besterik ez zekitela (Jimeno, 1997: 133), eta leku izenek ere horixe adierazten digute. Oibar da ezbairik gabe, aipatutako herri horien artean, euskal toponimo gehien dituen, eta arrazoia da euskara noizbait ere nagusi izan zela bertan. Guztiaz ere, ez dugu pentsatu behar, sarreran erran dugun moduan, herri hauetan euskaldunik ez zela; Tafallan, Erriberrin, Tuteran, eta bestetan bezala euskaldun multzoak baziren, baina ez ziren, oro har, ber-bertakoak, kanpotik, ondoko eta goiko herri-ibarretatik joandakoak edo haien seme-alaba eta ondorengoak baizik.

Ledean, Zangozan eta Esan biziki euskal toponimo gutxi ditugu: *Ugaste* hiruretan dago bizirik eta zaharra da; *Bustin* Ledea da, baina, nonbait, euskaratik hartutako mailegua da, ez baitezpada aspaldiko izena. Herri berean *Laezeta* dugu oraindik eta dokumentazioan *Ugarte*, *Huarte* ageri da (*Ugaste* gaizki irakurria ote da?). Bestalde, badirudi Leireko dokumentazioko *Oiarda* (901 urtean) Esatik hurbilxko zegoela (cfr. *Bizkarda, Legarda*).

Goraxeago, Irunberri euskaldun iraun du berandu arte; A. Irigaraik (1974: 97-98) herrikoek Leirera egindako erromerian izan zen liskarraren berri ematen du eta haietako batek errandako *indak honat makil hori, nik adituko diat fraide hok* ('emaidak honat makila hori, nik adituko ditiat fraide hauek') jasotzen. Irunberri ondoan den Urraulbeiti ibarra, Bonapartek mapa egin zueneko, 1863rako, erdaldundua zegoen, baina ondo-ondoko herriak, Itzagaondokoak (Indurain, Turrillas) eta Longidakoak (Artaxo, Mugeta) oraindik euskaldunak ziren, neurri batean. Jimenok (1997: 129) Artaxon 1694an gertatutako gertakari hitsa biltzen du, non bertako hizkeraren xipi bat ikusten baita (*jadantik badituk [adarrak] eta [gero ere] izanen dituk*), erdal dokumentu zaharrean irekitako artekatik:

En uno de sus pueblos, Artaxo, acaeció en 1694 un incidente, con epílogo lamentable. Jugando en casa de Ansorena unos clérigos y vecinos, el vicario pidió a uno de los presentes que trajera vino; tardó un poco. El impaciente clérigo se enfadó y, delante de todos, trató de cornudo al premioso: «*Joanic baituc, eta hizanentuc*, palabras que en la inteligencia de aquel país significan en castellano ser *hombre y marido desgraciado en su*

honrra». Herido en su honor, el aludido «fue en drechura a su casa» y propinó tal paliza a su mujer que a punto estuvo de matarla y hubo que darle la extremaunción.

Ondoan den Erromantzatua, izenak berak adierazten duen moduan, Urraulbeiti baino franko lehenago erdararatu zen, baina euskal toponimia bada bertan, ez kopuru berean herri guztietan, ordea; gehienik Urraulbeitiko mugakoetan azaltzen da, hots, Berroian eta Murillo Berroian: *Xagues* (Adantsa), *Kanpulu–Kanpulo*, *Etxarri*, *Kapanola*, *Kotola*, *Murkilo*, *Sario* (Arbontze), *Aranandia*, *Arankoa*, *Areta*, *Axarizuloa*, *Buruntza*, *Itzaurrealdea*, *Katola*, *Martiñena* (etxea), *Murlokoa*, *Pedrorena* (etxea), *Ugarron*, *Zaldua*, *Zorrotza* (Berroia), *Binabarri*, *Burgia*, *Larrañeta*, *Odieta* (Biotzari), *Bergua*, *Xagues*, *Kotola*, *Murkilo* (Domeñu), *La Hoya Makurra*, *Monteidorra*, *Ososki* (Isu), *Arandi*, *Auzalor*, *Etxarri*, *Labakia*, *Larrainburu*, *Larratza*, *Lizardoia*, *Lorgun*, *Xubingoa*, *Zokoa* (Murillo Berroia), *Idokorri*, *Ugarra* (herri hustua) (Napal), *Ezkauria*, *Legarro* (Usun). Ikusten den bezala, garbi dago euskara Erromantzatuan Urraulbeitin baino franko lehenago galdu zela, erran gisan.

Nabaskozeko almiradioan ere euskal toponimoak badira, baina ez anitz, eta, gainera, oro har ez dira azaltzen errazak. Euskal izena duen Aizpurgin *Beloriz*, *Idokorri*, *Likarri*, *Luzugi*, *Ososki* eta *Urdantxi* ditugu orain, eta *Iguenç* dokumentazioan; Nabaskozen *Alzarri*, *Anzali*, *Arnali*, *Burreiz*, *Larbin*, *Legaroz*, *Monda*, *Ollate*, *Urdani* daude bizirik eta *Aranda*, *Biscasa* (eta *Benasa*; *cfr. Esa > Yesa*), *Logasti*, *Mormela*, *Suscumas* azaltzen dira agiritan. Ustaizen *Atoski*, *Atxurri*, *Isusa* (*Ysusa* 997. urtean) ditugu, bai eta *Nascal* ere, *Naskari* deitua Zaraitzuko Galozen (*cfr. Igali > Igari / Igal*, adibidez). Gazteluberrin harratea eta ibarra den *Ollate* besterik ez dago.

Bonaparteren 1863ko mapan Almiradioko Arrakasgoiti herria euskalduntzat agertzen da, baina ez Uskartzeko mugan dagoen Ustaize. Datu hauek eta toponimiarenak aintzat hartuz, esan daiteke hizkuntza muga luzaz Almiradioaren eta Zaraitzuren artean egon dela, Arrakasgoiti ere euskalduna zela kontuan hartuta. Muga hau zaharra da; badakigu XVII. mendearen hasiera-hasierarako hor zegoela (ikus Jimeno, 1993) eta segur aski franko lehenago ere hor egonen zen. Beste horrenbeste erran daiteke Almiradioaren eta Erronkaribarren artean dagoen aldeaz, haran honetako euskara ongi ezagutzen baitugu, zenbait ikertzailek egindako lanen bitartez (ikus, adibidez, Mitxelena, 1955).

Nafarroatik kanpo, anitzetan aipatu da Pirinioetako euskal toponimia, eta aski gauza onartua da ikertzaileen artean, Corominesen lanei esker bereziki, Andorrraraino bederen euskal leku izenak badirela, batez ere toponimo nagusiak, baina baita bestelakoak ere. Ikertzaile batzuek, maisu katalanaren ildotik, Gironaraino luzatzen dute euskararen eragina. Nire irudituan gai korapilatsua da hau eta orokortzea, zentzu batean edo bestean, aski arriskugarria. Uste dut lan monografikoak behar-beharrezkoak direla, eta horietan aspaldikoak diren toponimoak batetik eta tokian tokiko hizkeran erabiltzen diren eta euskal etorkia bide duten generikoetan oinarritutakoak (*gapar* hitzetik atera bide den *gabarda* ‘[arkakaratsaren] popotea, pikorra’ eta *gabarerna* ‘laharra’, adibidez; ikus Rohlf, 1985) bestetik bereizi beharrak direla. Lehen kasuan leku izen zaharrak ditugu (*Val de Aran*, errate baterako, honen aspaldikotasuna zenbaterainokoa den ez badakit ere) eta bigarrenean, aldiz,

in situ erabiltzen den hitz batean oinarritutako toponimoa, ez biziki zaharra ezinbestean, *artica* ‘berroa’ hitzean oinarri dutenak argibidez.

Lopez-Mugartzak (2008) erraten du Erronkaribar ondoan den Anso haranean franko direla euskal jatorriko toponimoak eta honek hizkuntza, han, XVI. mende arte bizirik egon zela erran nahi duela. Hortik ekialdera dauden euskal toponimo batzuk ere zerrendatzen ditu (*ibid.*, 177; ikus, orobat, 2011). Nik Huescan, Jakerriaren aldamenen baina ekialdean dagoen Tena ibarreko toponimiaren inguruko lan monografikoa (Guillén, 1981) irakurri dut, zenbat euskal toponimo zeuden ikusteko, eta erran behar dut gauza handirik ez dudala kausitu: *Escarrilla* dugu ibarreko herrietan euskal izena dukeen bakarra egilearen arabera, bertatik igarotzen den *Escarra* ugaldearen deizioarekin lotu beharrekoa, zein, autorearen iritzian betiere, euskarazko *askarra*, *azkarra* zuhaitz izenarekin lot bailiteke, Elcockek (1953: 58-60) latineko *carrare*, *carricare*-tik ateratako Gaskuñako *escarrá* ‘racler, récurer, ratisser, nettoyer ce qui est couvert d’une couche pâteuse’ eta Aragoiko *escarrar* ‘rascar, limpiar la borda’ (cfr: euskarazko *karrakatu* ‘raer’ aditza) ikusi nahiago badu ere. Ikertzaileek eskura maiz izaten duten *karr-* ‘harria’ oinarria ere aipatzen du Guillenek (1981: 51-52), latineko *carrare*-ren eta euskarazko *askarra*-ren oinarritzat.

Nire aburuz ur sakonak dira hauek, hots, gauza iluna da latin berantiarreko hitza latinaren aurreko *karr*-ekin lotzea, baina bego. Horretaz landara *arte* zuhaitz izenarekin loturik bide dagoen *artica*, *artiga* ‘berroa’ hitza, *harri*-tik ateratako *Arriaca*, *Arriel*, *Trasarrial* toponimoak eta erroan *larre* bide duten *Larronal* eta *Larradey* euskal toponimoak ditugu Tenan, Guilléne arabera (1981: 105, 115, 134); *Larraz* etxe izena bazter utzi beharko dugu, etorkiz antroponimikoa delako, eta segur aski ez txoil zaharra. Beraz, eta laburtuz, arrunt toponimo guti lot daitezke euskararekin, eta egiten diren horiek ez dira, gutiz gehienetan, batere seguruak.

Azken urteotan M. Selfak Eseraren ibarrean (Huescan, baina Lleida aldera) egin dituen toponimia azterketetatik, nire iritzian, ezin da ondorioztatut euskal toponimo garbirik dagoenik: *Abi* euskarazko *ahabi*-rekin loturik egon liteke, gure hizkuntzan jatorrizko hitza balitz, baina, nolana ere, atzikirik gabe eta bokal bakunarekin azaltzeak ez du horren alde hitz egiten inola ere. *Larun* (iturria) toponimoan *ler* ‘pinua’ ikustea ez da aise, bokalarengatik eta dardarkariarengatik; *Laspun* edo *Naspun*-en *leç-pe* ‘leizepea’ ‘haitzulopea’ eta *-un* ditugula sinesteko fedea behar da, eta orobat *Llert*-en dendronimo bera eta *-ti* lokatiboa ditugula pentsatzeko, gurean **Lerti*-ren modukorik ez dagoelako, hots, zuhaitz izenekin *-di* (*-dui*, *-doi*) agertzen delako, txistukari gibelean ez bada (*harizti*-n adibidez). Azkenik, *Navarri* ‘harridia’ izatea ere, bere hola, ezin da ontzat hartu, nik uste, toponimoak osagaitzat *harri* izan balezake ere, menturaz.

Euskarak Pirinioetan izan duen hedadurarekin zerikusituzena du Garonaren inguruetaraino iristen ziren idazkunen bidez ezagutzen dugun akitanieraren gaiak. Onartua da Akitania zaharraren eta gaskoiaren mugak bateratsu datozela eta hizkera honen berezitasunak euskara galduarekin zuzenki lotuak daudela, hots, berezitasun horiek bat heldu direla gure hizkuntzak dituen ezaugarriekin (ikus Rohlfs, 1977). Beraz, onesten da euskararen aldaera zatekeen akitaniera Kristoren ondoko lehen mendeetan Araneraino mintzatzen zela (gaskoia da ibar honetako egungo mintzaira, edo zehazkiago

erran, mintzaitetako bat), erromatarkuntzarekin galdu eta azken mendeotako mugetaraino atzera egin bazuen ere.

Beste kontua da, ordea, Pirinioez hegoaldean zer gertatzen den xuxen jakitea. Ikertzaileak gehienbat Coromines filologo katalan handiaren lanetan oinarritu dira, eta, orobat, hark komunitate zientifikoan zuen itzalean. Mitxelenari berari ere ez diot sekula Corominesek erraten zuenari kontra egiten zionik edo egin ziezaiokeenik batere irakurri, eta garbi erran daiteke egungo *communis opinio*-aren arabera euskal toponimia Andorrraraino behintzat iristen dela, hain zuzen ere bertan, Erdi Arora arte –ez naiz xehetasunetan sartuko– euskaldunak bizi zirelako (ondorio honetara iristeko bidea alderantzizkoa bada ere: euskal toponimoak badira; beraz, euskaldunak bizi[ko] ziren han).

Nik ez dut erabat hau ukatzen, baina uste dut iragazki tapituagoa erabili behar genukeela proposatu diren euskal toponimoak egiazki hala diren bezala epaitzeko garaian. Izan ere, nire irudiko, eskuarki ez da euskal toponimiaren izaera, ohiko «jokamoldea» hola erran badaiteke, aintzakotzat hartzen, gai arduratu diren gehienek ezagutzen ez zutelako eta ez dutelako. Hots, gure toponimia historikoan eta egungoan ohikoak ez diren egiturak eta hurrenkerak proposatzen dira eta euskal leku izentzat aitortzen, baina honela jokatzeko argudioak eman behar dira eta jaulkitzen direnak arrunt ongi arrazoitu, eta ez ohi da hola egiten. Ez naiz akort Turullekin (2011: 1084) «... está claro que el vasco del siglo XX no debería ser la base para topónimos datados cuando menos en la Edad Media» dioenean. Honek, bistan da, ikertzaile katalanak euskal toponimia ez duela ezagutzen –ez da harritzeko; badute lanik aski beren etxea gobernatzen– azaleratzen du. Izan ere, XX. mendeko eta aurreko mendeotako euskararen oinarriturik ez dago arazo handirik Erdi Aroko Euskal Herriko toponimoak aztertzeke eta, maiz, nondik atera diren, osagaiak zein diren, argitzeke, leku izenak usu, lehengoak bezala oraingoak ere, gardenak ez diren arren (honetaz ikus Salaberri, 2011). Bestela erran, bada *continuum* nabarmen eta argi bat euskal toponimian (elkarkera bera, atzizki berak, ardua item lexiko berberak Erdi Arotik orain arte...), Pirinioetako leku izenak aztertzean nahitaez gogoan eduki behar dena, hango eta hemengo toponimoen euskal izaera eta jatorria baiesteko edo ezesteko tenorean.

BIBLIOGRAFIA

- BONAPARTE, L. L., 1863, *Carte de sept provinces basques*, Londres.
- ELCOCK, W. D., 1953, «Place-names in the valley of Tena (Aragon)», *Studies in Romance philology and French literature presented to John Orr*, Manchester University Press, Manchester, 51-81.
- GUILLÉN, J. J., 1981, *Toponimia del Valle de Tena*, Institución «Fernando el Católico», Zaragoza.
- IRIGARAI, A., 1974, *Una geografía diacrónica del Euskara en Navarra*, Ediciones y Libros, Iruñea.
- , 1982, «El euskera en la comarca de Gallipienzo (s. XVII)», *FLV*, 40, 493-495.
- JIMENO, J. M., 1992, «El vascuence en Gallipienzo y la Val de Aibar (1571)», *FLV*, 60, 271-275.
- , 1993, «Salazar/Almiradío. Muga lingüística (1605)», *FLV*, 63, 235-252.
- , 1997, *Navarra. Historia del Euskera*, Txalaparta, Lizarra.
- , 2006, *Toponimia navarra IX. Tafalla*, in *Obras Completas de J. Mª Jimeno Jurio* 48. zk., Udalbide & Pamiela & Euskara Kultur Elkargoa, Iruñea.

- JIMENO, J. M. & Salaberri, P., 1998, *Artajona. Toponimia Vasca / Artaxoa. Euskal Toponimia*, Altaffaylla & Nafarroako Gobernua & Sociedad de Corralizas y Electra de Artajona, Lizarra.
- JIMENO, J. M. (zuz.), eta hurr., 1999, *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza / Toponimia y Cartografía de Navarra*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- LOPEZ-MUGARTZA, J. K., 2008, *Erronkari eta Ansoko toponimiaz*, Mendaur v, Euskaltzaindia & Nafarroako Gobernua, Bilbo.
- , 2011, «Aragoiera eta euskara Ansoko toponimian eta onomastikan Erronkariko adibideen argitan», *Euskaltzaindiaren nazioarteko XVI. Biltzarra. Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina. Agiriak*, J. A. Lakarra & A. Sagarna & P. Salaberri (arg.), Bilbo, 1195-1220.
- MITXELENA, K., 1955, «Contribución al conocimiento del dialecto roncalés», *BAP*, IX, 1955, 499-536.
- , 1969, «Notas lingüísticas a «Colección diplomática de Irache»», *FLV*, 1, 1-59.
- ONDARRA, P., 1982, «Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Goñi», *FLV*, 39, 133-238.
- ROHLFS, G., 1977, *Le Gascon. Études de Philologie Pyrénéenne*, Max Niemeyer Verlag & Éditions Marrimpouey Jeune, Tübingen–Paue, hirugarren argitaraldia.
- , 1985, *Diccionario dialectal del Pirineo aragonés*, Institución «Fernando el Católico», Zaragoza.
- SALABERRI, P., 1994, *Eslaba Aldeko Euskararen Azterketa Toponimiaren Bidez*, Euskaltzaindia, Onomasticon Vasconiae, 11, Bilbo.
- , 2004, «Sobre la frontera lingüística vasco-romance en la zona de Ujué», *Vascuence y Romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*, R. Jimeno eta J. K. Lopez-Mugartza (arg.), Nafarroako Gobernua & Nafar Ateneoa & Iruñeko Udala, Iruñea, 95-104.
- , 2011a, «Pirinioetako euskal toponimoak: direnak eta diratekeenak», *Euskaltzaindiaren nazioarteko XVI. Biltzarra. Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina. Agiriak*, J. A. Lakarra & A. Sagarna & P. Salaberri (arg.), Bilbo, 977-1005.
- , 2011b, «Sobre el sufijo occidental *-ika* y otras cuestiones de toponimia vasca», *FLV*, 113, 139-176.
- SELFA, M., 1998, «Toponimia documental del Valle Medio del Ésera, I: análisis de la toponimia mayor», *Alazet*, 10, 181-203.
- , 2000, «Toponimia de origen euskérico en Ribagorza: el Valle Medio del Ésera (Huesca)», *FLV*, 84, 289-300.
- TURULL, A., 2011, «Una caracterización de la toponimia pirenaica catalana», *Euskaltzaindiaren nazioarteko XVI. Biltzarra. Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina. Agiriak*, J. A. Lakarra & A. Sagarna & P. Salaberri arg., Bilbo, 1073-1106.
- URRIZOLA, R., 2007, «El euskera en Pueyo», *FLV*, 105, 299-302.

LABURPENA

Euskararen ekialdeko mugak, Hegoaldean

Lan honetan egilea euskararen eta erromantzearen arteko muga Nafarroan non barna igaro den zehazten saiatzen da, irispidean zituen leku izenetan oinarrituz. Ikus daitekeen bezala, Bizkai aldeko mendebaldeko hizkuntza mugak argitzen dituen M Gorrotxategiren lanaren eta Araba aldekoak finkatzen dituen E. Martínez de Madina eta R. González de Viñaspreren artikularen osagarria da hau. Pirinioetako beste alderdi batzuetako toponimia ere ukitzen da, laburki baizik ez bada ere.

Gako hitzak: Nafarroa; Pirinioak; hizkuntza muga; toponimia.

RESUMEN

Los límites orientales del euskera, en la Vasconia peninsular

En este trabajo el autor intenta ver cuál ha sido la frontera lingüística entre el euskera y el romance en Navarra, basándose para ello en los nombres de lugar a su disposición. Como puede observarse, este pequeño artículo es complementario del escrito por M. Gorrotxategi sobre los límites lingüísticos en el occidente de Vasconia, en la parte de Bizkaia, y del realizado por E. Martínez de Madina y R. González de Viñaspre acerca de la frontera lingüística en la zona de Álava. Se toca igualmente, aunque solo de manera breve, la toponimia de otros lugares del Pirineo.

Palabras clave: Navarra; Pirineos; frontera lingüística; toponimia.

RÉSUMÉ

Les limites orientales de l'euskara, dans le Pays Basque espagnol

Dans ce travail, l'auteur tente de définir quelle a été la frontière linguistique entre l'euskara et le roman en Navarre, en s'appuyant sur les noms de lieux disponibles. Ce petit article est évidemment complémentaire du travail de M. Gorrotxategi sur les frontières linguistiques occidentales du basque (Biscaye) et celui d'E. Martínez Madina et R. Gonzalez de Viñaspre sur la frontière linguistique du côté de l'Álava. Il aborde également, ne serait-ce que très brièvement, la toponymie des Pyrénées.

Mots-clés: Navarre; Pyrénées; frontière linguistique basque; noms de lieux.

ABSTRACT

The eastern limits of euskara, in the peninsular Basque territory

In this paper the author tries to delimit which has been the linguistic boundary between euskara and roman in Navarra, relying on the existing corpus of place names. This little article is, evidently, complementary to M. Gorrotxategi's paper on the western linguistic boundaries of Basque in Biscay, and to E. Martínez Madina and R. Gonzalez. de Viñaspre's paper on linguistic boundary in Alava. It also mentions, if only by the way, place names in the Pyrenees.

Keywords: Navarre; Pyrenees; linguistic border; place names.

